

Szent Biblia: Heltai Gáspár és munkatársai fordításában,
kiad. Ötvös László, Debrecen–Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2019
(Nemzetközi teológiai könyv 91), 4720 l.

KŐRÖSI Ferenc

Intézmény Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar – Mesterszak
ORCID: 0000-0002-7933-5801

Két évvel ezelőtt az *Irodalomtörténeti Közlemények* hasábjain¹ Németh Áron számolt be arról, hogy Ötvös László református lelkész, egyháztörténész fakszimile bibliakiadásainak újabb kötete jelent meg: a *Kasseli Biblia* (Nürnberg, 1704).² Most e sorozatnak újabb darabjáról adhatunk hírt: Ötvös László és munkatársai a *Nemzetközi teológiai könyv* sorozat 91. darabjaként megjelentették Heltai Gáspár és az általa létrehozott munkaközösség 1551–1565 között, Kolozsvárott, hét kiadványban kinyomtatott részleges bibliafordítását.

Ezek a Heltai-műhelyben megjelent fordítások magukba foglalják Mózes öt könyvét (1551, RMNy 90, *A Biblianac első része...*), a kis és nagy prófétákat (1552, RMNy 95, *A Biblianac negyedik része...*), a protestáns liturgikus gyakorlatban már apokrifnak, deuterokanonikusnak számító *Jézus, Sirák fia* könyvét (1552, RMNy 92), a Salamonnak tulajdonított könyveket: a *Példabeszédek könyvét*, a *Prédikátor könyvét*, az *Énekek énekét* és a *Bölcsesség könyvét* (1552, RMNy 96), valamint a *Zsoltárokat* (1560, RMNy 162) és a teljes *Újszövetséget*.³ végül pedig az *Ószövetség* történeti könyveit (1565, RMNy 208, *A Biblianac második része...*). A nyomtatás ezen időrendjét azonban nem tartották meg Ötvös Lászlóék, mivel nem feltételezhető, hogy a fordítói és nyomdai munkálatok esetlegességén kívül a nyomtatás sorrendjének más oka is volt. Ezt erősíti, mint ahogy az látható is, hogy az egyes kiadványok címükben is jelzik az egymásutániságot. A *Biblia* hagyományos elrendezését követve állították tehát helyre a szövegek sorrendjét. Ennek megfelelően a fakszimile első kötete tartalmazza Mózes öt könyvét (1551), és ugyancsak az első kötetbe kerültek a történeti könyvek (1565). A második kötetben van a *Sirá*k (1551), továbbá a *Zsoltárok* (1560), valamint a Salamonnak tulajdonított írások (1552) és a próféták könyvei (1552). A harmadik kötet tartalmazza végül az *Újszövetséget*. Az egyébként apokrif *Sirá*k fia könyve – valószínűleg Eszéki

1 NÉMETH ÁRON, „Kasseli biblia (1704/1804)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 2. sz. (2018): 245–247.

2 *Kasseli Biblia* (Nürnberg, 1704), szerk. Ötvös László, kiad. Kovács Béla Lóránt, Nemzetközi Teológiai Könyv 88 (Debrecen: 2017).

3 Két változatban nyomtatták ki: 1561, RMNy 172; 1562, RMNy 186; a fakszimile az 1562-es kiadás egyik példányát használta.

Imre és Tövisi István fordítása, amelynek kéziratát a tolnai iskolából küldték el Heltaiéknak⁴ – elviekben nem tartozik szorosan Heltai vállalkozásához, a szerkesztők viszont nagyon helyesen úgy gondolták, hogy ezzel teszik teljessé a kolozsvári nyomdában megjelent bibliai részfordításokat. A sorrend tehát világos és indokolt. Igaz, a *Zsoltárok* valamiért a salamoni könyvek után olvashatók, holott az általában használt felosztás szerint megelőzik őket.

A háromkötetes fakszimile kiadvány mérete 15,2 × 21,5 cm, ami megfelel egy átlagos könyvnek, nehézzé teszi viszont a használatot, hogy a kötetek igen vastagok, sorrendben: 9, 13,7 és 8 cm-esek; ha az anyagi lehetőségek megengedték volna, akkor négy kötetben könnyebben lehetett volna forgatni a kiadványt. A technikai kivitelezés legnehezebb problémája azonban az volt, hogy a kiadványok eredeti formátumai eltérnek egymástól: a mózesi könyveket tartalmazó *Biblianac első része* (1551), a mózesi könyveket követő történeti könyvek, vagyis a *Biblianac második része* (1565) valamint a kis- és nagyprófétákat tartalmazó *Biblianac negyedik része* (1552), továbbá az *Újszövetség* (1561, 1562) negyedréti formátumban jelent meg eredetileg; a *Sirák fia könyve* (1551), Salamon könyvei (1552), valamint a *Zsoltárok* (1560) nyolcadréti. Ebből következik, hogy az eredeti szedéstükrök módosítása elkerülhetetlen volt az egységesség megőrzése érdekében. Számszerűsítve mindez a következőt jelenti (a fakszimile 20 sora 117 mm): A *Biblianac első része* 20%-os nagyításban található meg a hasonmás kiadásban, a *Biblianac második része* 21%-osban, a *Biblianac negyedik része* 9%-osban, végül az *Újszövetség* 17%-os nagyításban; a nyolcadréti kötetek szedéstükrét szintén megnagyobbították: *Sirák fia könyvét* 53%-kal, a Salamon könyveit tartalmazó kötetet ugyancsak, 58%-kal, végül a *Zsoltárok* tartalmazó kiadványt 52%-kal. Ez persze különösebb problémát nem jelent, hiszen csak így válhatott lehetségessé a hét részlet együttes kiadása, a fakszimile kiadás ismertetésében azonban feltétlenül fel kellett volna hívni erre a figyelmet. Ettől eltekintve mindkét esetben a nyomtatványok jól olvasható, szép másolatát kapjuk kezünkbe.

A különböző formátumok egységesítése kapcsán szólni kell a fakszimilében olvasható, kézzel bejegyzett glosszákról is. A kötetek az alapul szolgáló példányok nyomtatott szövegét hűen, retusálás nélkül tartalmazzák. Viszont feltételezhetőleg éppen az előbb említett szedéstükröt érintő nehézség miatt a glosszák kézírásos anyagának csak egy része került bele a kötetekbe, illetve hogy mégis beleférjenek a kiadványba, egyes bejegyzések 90 fokkal el vannak forgatva, vagy a lapon nem az eredeti helyükön láthatóak. Az eszményi és a retusálatlan kötetnek így egyfajta hibridjét alkotja a fakszimile kiadás.

Kár, hogy sehol sem található tájékoztatás arról, hogy konkrétan mely példányokat tekintették mintapéldányoknak. Ez a szövegek és a glosszák kezelését, értelmezését még inkább megnehezíti. Illetőleg további nehézséget jelent, hogy – mint az interneten lévő anyag tanulmányozása alapján kiderül (mert erről szintén nem szólnak a fakszimilében)⁵ – sokszor nem is egyetlen mintapéldányt használtak egy-egy kötet elkészítése során. Ez persze ugyancsak elkerülhetetlen volt, hiszen csak így sikerült mindegyiküknél a teljességet tükröztetni. S mint ilyen, ahogy az

4 Vö. az RMNy 92. tételéhez tartozó megállapításokkal.

5 A fakszimile kiadásokat szűrőpróbeszerűen vettem össze a nyomtatványok hungaricana.hu oldalán megtalálható fotómásolataival: *A Biblianac első része*: https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_25/?r=0&pg=6&layout=s; *A Iesus Sirah könyve*: https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_26/?r=0&pg=4&layout=s; *A Biblianac negyedik része*: https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_28/?r=0&pg=4&layout=s; *A Iesvs Christvsnac Wý Testamentoma*: https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0051/?pg=2&layout=s (hozzáférés: 2022.06.01).

eddigiek is, a bibliafordítás szempontjából tulajdonképpen mellékes, nyomdatechnikai kérdés, amely nem befolyásolja a szöveg és a kiadvány értékét.

Azt mindenesetre el kell ismernünk, minden tiszteletünk mellett, hogy a faksimile e technikai problémák okozta nehézségek miatt a tudományos munka esetén nem minden esetben helyettesíti az eredeti nyomtatványokat. Ennek ellenére a kiadás jól használható; mind érzelmi, mind tudományos szempontokból igen értékes kiadvánnyal állunk szemben. Hiszen nem elhanyagolható az a tény – a kutathatóság szempontjából sem –, hogy elérhetővé tettek olyan régi magyarországi kiadványokat, melyek közül digitális változatban nem olvasható mind: a hét nyomtatvány közül csupán négy található meg például a hungaricana.hu digitális szövegtárban: Mózes könyvei, *Jézus, Sirák fia könyve*, a *Proféták* és az *Újszövetség*.⁶

A kiadás technikai ismertetése után érdemes áttekinteni röviden a bibliafordításokhoz kapcsolódó tanulmányokat is. Mindhárom kötet Ötvös László egy-egy szerkesztői üzenetével kezdődik: az első kötetben a 16. századi magyar nyelvű bibliakiadások történetét vázolja fel, elhelyezve sorukban Heltai és munkatársai fordításait. A második kötetben az 1568. évi, a vallásszabadságot törvényben először deklaráló tordai országgyűlés jelentőségéről emlékezik meg Ötvös, hiszen annak 450. évfordulójára adták ki a köteteket. A harmadik kötet bevezetésében Heltai Gáspár életrajza kapott helyet.

A kiadvány végén az első két kötet esetében Németh Áron egy-egy tanulmánya olvasható, melyekben összefoglalja mindazt, amit a szakirodalomban eddig megfogalmaztak a kolozsvári bibliafordítások kapcsán azok keletkezési sorrendjéről, a fordítók személyéről, nyelvtudásáról, a felhasznált forrásokról, valamint a fordítások recepciótörténetéről, kiemelten annak a kérdését tárgyalva, hogy a *Biblia* szövegének egyes részei hol és mikor voltak olvashatóak legelőször magyarul.

A harmadik kötet végén Borsa Gedeon és Perger Péter még 2006-ban a *Magyar Könyvszemle*ben megjelent közös tanulmánya olvasható, gyakorlatilag változatlan kiadásban⁷ – pár nyomdahiba javításával, illetve pár nyomdahiba továbbörökítésével és egy-két esetben bővítésével –, amelynél viszont érdemes kicsit időznünk is, hiszen fontos, még a maguk egészében feldolgozatlan információkat tartalmaz. Központi tárgya Heltai *Újszövetség*ének keletkezéstörténete, amihez szorosan kapcsolódik a Heltai-nyomda 1559-ben kezdődő papírhiánya. Tanulmányuk Heltai új életrajzának megírása szempontjából is fontos és elgondolkodtató információkat tartalmaz; emellett nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy rámutatnak a Heltai-féle *Újszövetség*-fordítás két variánsban létezésére, ami a faksimilében most kiadott fordítások és a korabeli többi bibliafordítás összehasonlítása szempontjából is rendkívül jelentős adat lehet.

A hasonmás kiadás apropója még sürgetőbbé teszi számtalan tényező ismételt, esetlegesen most először elvégzett vizsgálatát Heltai Gáspár és munkatársai bibliafordításai kapcsán. Csúpan rávilágítva a témával kapcsolatosan felmerülő kérdésekre és problémákra, érdemes nagyvonalakban áttekinteni, hogy milyen fontos kutatási irányok vizsgálata vár még alaposabb kidolgozásra a jövőben. Heltai bibliakiadási vállalkozása kapcsán számos részterületet tárgyalt eddig, több-kevesebb mélységgel, a szakirodalom, a teljesség igénye nélkül ilyen például: a me-

6 Uo.

7 BORSZA GEDEON és PERGER PÉTER, „Heltai »Újtestamentum«-ának kiadása(i) vízjel nélküli papíron (1561-1562)”, *Magyar Könyvszemle* 122 (2006): 121–145.

cenatúra kérdése; a bibliafordító munkatársak személyes kapcsolata; Heltai *Bibliájának* hatása a magyar helyesírás kialakulására; Luther *Bibliájának* hatása a vállalkozásra; az előszavakban kifejtett hermeneutikai elvek vizsgálata és természetesen a fordítás recepciótörténete. Mindezeknek még vázlatos összefoglalására sincs azonban egy recenzióban lehetőség, így ezt kénytelenek vagyunk mellőzni.

Nem elmulasztható azonban két, a faksimile kiadás kapcsán különösen aktuális kérdés felvetése. A Heltai-kutatás által eddig elhanyagolt szempont volt az olvasástörténet kérdése; s ugyancsak érdemes vizsgálni, revideálni a Heltai-féle bibliafordítás irodalomtörténeti szerepét is: a szakirodalom ugyanis azt állítja, hogy a kolozsvári bibliafordítások, a nagyjából húsz éves munkafolyamat miatt és főképp Heltai gyakori felekezetváltoztatásai következtében nem voltak kedveltek, mellőzték őket. Heltaiék fordításainak jelentősége, recepciója azonban minden valószínűséggel nagyobb volt ennél. Ezek kapcsán tett megfigyeléseinket azonban ugyancsak nem fejthetjük ki most a recenzió kereteinek szétfeszítése nélkül.

A faksimile kiadvány előszavaiban és kísérő tanulmányaiban többször is olvashatunk arról, milyen nagy munkát végeztek Heltai és munkatársai. Ennek az ismertetésnek a végén mi is csak ezt tehetjük, kiterjesztve ezúttal a kijelentés érvényét Ötvös László és munkatársai munkájára, amelynek eredményeként a *Hanau-i Biblia* (1998), Komáromi Csipkés György *Bibliája* (2000) és az *Oppenheimeri Biblia* (2002), Melius Juhász Péter Jób-fordítása (2008), *Sámuel és a Királyok könyveinek* Melius-féle hasonmása (2009), majd a *Kasseli Biblia* (2017) tudós gondoskodásban részesített faksimiléi után immár a Heltai-féle bibliafordítások hasonmás kiadását is kezünkben tarthatjuk.